

A kegyelem és az üdvösség közép- és kora újkori médiái

FEDELES TAMÁS

Berndt Hamm, Volker Leppin, Gury Schneider-Ludorff ed., *Media Salutis. Gnaden- und Heilsmedien in der abendländischen Religiosität des Mittelalters und der Frühen Neuzeit* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2011) (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, 58)*

* Az ismertetés a *Campus Hungary* ösztöndíj keretében, Lipcsében folytatott kutatásaimhoz kapcsolódóan készült.

Az utóbbi évtizedekben megfigyelhető a történettudományon belül (is) egyre erősödő tendencia, amely új megközelítésekkel, interpretációkkal korábban kevésbé tanulmányozott jelenségek, folyamatok, attitűdök bemutatását célozza. A ma már axiómának számító inter- és multidiszciplinaritás elvének alkalmazása jelentősen bővíti a historikusok szakmai eszköztárát, továbbá az sem elhanyagolható szempont, hogy a más tudományok képviselőivel folytatott diskurzusok mindkét fél számára gyümölcsözően hat(hat)nak. Köztudott, hogy a medievisztika számára – különösen az anyagi kultúra, a mindennapi élet kutatása terén¹ – az írott forrásokon túl a tárgyi emlékek, képi ábrázolások sem nélkülözhetők, következésképpen a régészeti és a művészettörténeti vizsgálódások eredményei sem hagyhatók figyelmen

¹ Erre ld. például Kubinyi András, „A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája”, *Aetas* (1990) 3, 51–68; Harry Kühne ed., *Alltag im Spätmittelalter* (Graz-Wien-Köln, 2003).

2 Arnold Angenendt, Karen Meiners, „Erscheinungsformen spätmittelalterlicher Religiosität“, in *Divina Officia: Liturgie und Frömmigkeit im Mittelalter* [Ausstellung der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel und des Dom-Museums Hildesheim in der Bibliotheca Augusta vom 28. November 2004 bis 31. Juli 2005], ed. Patrizia Carmassi (Wolfenbüttel, 2004), 25-36. Magyar vonatkozásban mérvadó: Pásztor Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagelló-korban* (Budapest, 1940); legújabbban ld. Fedeles Tamás, „Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája“, *Századok*, 145 (2011) 377-418.

3 Berndt Hamm, „Frömmigkeit als Gegenstand theologiegeschichtlicher Forschung. Methodisch-historische Überlegungen am Beispiel von Spätmittelalter und Reformation“, *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 74 (1977) 497.

4 Pl. Arnold Angenendt, *Geschichte der Religiosität im Mittelalter* (Darmstadt, 2009⁴).

5 Pl. Berndt Hamm, *Religiosität im späten Mittelalter: Spannungspole, Neuaufbrüche, Normierungen* (Tübingen 2011) (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, 54).

6 Pl. Klaus Schreiner, „Laienfrömmigkeit – Frömmigkeit von Eliten oder Frömmigkeit des Volkes? Zur sozialen Verfaßtheit laikaler Frömmigkeitspraxis im späten Mittelalter“, in *Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter*, ed. Klaus Schreiner unter Mitarbeit von Elisabeth Müller-Luckner (München, 1992) (Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien, 20), 1-78.

7 Pl. Werner Faulstich, *Medien und Öffentlichkeiten im Mittelalter 800-1400* (Göttingen 1996) (Die Geschichte der Medien, Bd. 2); Karl-Heinz Spieß ed., *Medien der Kommunikation im Mittelalter* (Stuttgart, 2003) (Beiträge zur Kommunikationsgeschichte, 15).

8 Pl. Carla Dauven van Knippenberg, Christian Kiening, Cornelia Herberichs ed., *Die Medialität des Heils im späten Mittelalter* (Zürich, 2010) (Medienwandel – Medienwechsel – Medienwissen, 10).

kívül. A középkori ember mentalitásának, különösen az első benyomásra kevésbé megragadhatónak látszó vallásosságának² vizsgálata kapcsán pedig még komplexebb megközelítésre, még több diszciplína eszközeinek, eredményeinek alkalmazására van szükség.³ *Ab ovo* adott a teológiai interpretáció, ami többek között Arnold Angenendt,⁴ Berndt Hamm⁵ és Klaus Schreiner⁶ munkássága révén ma már Európa-szerte meghatározó kutatási terület. A hittudomány mellett további rokontudományok, így pl. a művészettörténet, az archeológia, az etnográfia, az irodalomtörténet, a filozófia eredményei is felhasználhatóak a középkori devóció történeti feldolgozásában. Az említettek túl a középkorkutatásban is előtérbe kerültek a korunkban nagy népszerűségnek örvendő kommunikációs- és médiatudomány kérdéskörébe,⁷ s e megközelítések utat találtak a vallásosság vizsgálata irányába is,⁸ amint az alább ismertetendő kötet is mutatja.

Az erlangeni és a jénai egyetemek egyháztörténeti tanzékeinek 2003 óta tartó közös szemináriumain egy-egy választott témát járnak körül a szakemberek, melyhez a neuendettelsai tanszék is csatlakozott (2005). A 2008-as szimpózium középpontjában a kegyelem és az üdvözülés medialitása állt, melyen az egyháztörténészek mellett a kommunikációs- és médiatudomány szakemberei, valamint germanisták tárgyalták a téma egy-egy aspektusát. E tanácskozás (és az egyes előadásokat követő diszkusszió) nyomán született meg a bemutatásra kerülő kötet anyagát képező II tanulmány.

Az első két dolgozat a publicisztika, valamint a kommunikációs- és médiatudomány szemszögéből közelíti a témához, elsősorban problémafelvető jelleggel. A *médium* és az *üzenet* fogalmak jelentéstartalmát, meghatározását állította középpontba *Johanna Haberer* („Medium und Botschaft in kirchengeschichtlicher Perspektive”, I-II). A szerző kiemelte, hogy a közvetítő és az üzenet definiálása minden esetben egy intellektuális produktum, így jelentéstartalmuk is nagy variabilitást mutathat. Kézenfekvő példaként az Evangéliumot említi, ami publicisztikai nézőpontból elsősorban egy irodalmi alkotás, ami a Názáreti Jézus portréját rajzolja meg, melynek legfontosabb célja

a Jézus-esemény széles körben történő elterjesztése, népszerűsítése. A mártírákták és a szentek legendái is az Örömhírral rokon felépítésűek, hiszen az ábrázolt személyt ezen alkotások is példaképként mutatják be. Teológiai szempontból az Evangélium tartalma áll természetszerűleg az

első helyen, melyhez egy irodalmi-publicisztikai forma társul. Ennek lényegi mondanivalója: Jézus a médium Isten és ember között. De mi is egy médium? – teszi fel a kérdést a szerző. E fogalomnak is számos különböző meghatározása lehetséges. Ezek közül ismertet néhányat, számos problémára rámutatva.

Daniel Meier a tömegmédiá kapcsán kialakult hírérték axiómából kiindulva közelít az egyháztörténeti perspektívához („Kirchengeschichte in der Perspektive der Kommunikationswissenschaft. Das Beispiel der Nachrichtenwerttheorie”, 12–26). Az igény, miszerint az események végeláthatatlan sorából bizonyos kritériumok alapján szelektálnia kell az újságíróknak, a 17. század végétől mutatható ki. A professzionális újságírás számára ez ma már alapkövetelmény. A publicisztikai kézikönyvek az 1960-as évektől egy hír közlése szempontjából 12 kritériumot tartanak meghatározónak: gyakoriság, jelentőségkülönb, egyértelműség, fontosság, összefüggés, váratlanság, folyamatosság, változás, elit nemzetek, elit személyek, személyesség és negativizmus.⁹ Ezek nyilvánvalóan további kritériumok alapján tovább szelektálhatóak (dinamika, idő, közelség, stb.) Kissé frázisszerű (mondhatni evidens) megállapítása szerint az egyháztörténettel kapcsolatos hírek kiválasztásában a mindenkori korszellem és a kortörténet eseményei meghatározóak. Természetesen mindez döntően az egyes médiumoktól, azok célközönségétől függ, de ezek mellett számos egyéb aspektus is meghatározó lehet. Az aktualitás elsősorban egy-egy kiállítás, jubileum, újonnan megjelent kötet vagy film recenziója kapcsán fontos kritérium. Ugyancsak ide sorolhatjuk az egyházi év nagyobb ünnepeit, mindegyiket a karácsonyt. A negatív elemek kiemelése vonatkozásban az egyház 2000 éves történetének vétkei állnak a kiválasztási szempontok élén (inkvizíció, az egyház és a harmadik birodalom, stb.). Ugyancsak ide kapcsolható a különböző normaszegések tematizálása a médiumokban. Végül az egyes prominens személyiségek kiemelése is fontos rendezőelv, különösen a nagy évfordulók alkalmával (pl. Luther).

⁹ Erre részletesen ld. Johan Galtung, Mari Holmboe Ruge, „The Structure of Foreign News”, *Journal of Peace Research*, 2 (1965) 1, 64-91.

Matild angol királyné és Canterbury Szent Anzelm között az üdvösség kérdéskörét taglaló levélváltást tette vizsgálata tárgyává *Susanne Schenk* („«Ut pervenias ad Iesum Christum» – «Ut sponso deo placeatis». Der Heilsdiskurs im Briefwechsel von Königin Mathilde und Erzbischof Anselm”, 27–41). A középkori levelezés épp e korban (11–12. század) élte (egyik) aranykorát. Szinte nincs tanult ember, aki ne használta volna a levelet médium gyanánt, hovatovább a nők közül is sokan éltek az információátadás eme eszközével. Az ókori episztolák nyomán kialakult középkori levelek kézikönyvei, az *ars dictandi* a 12. századtól kezdve készültek. A levelezés irodalmi tevékenységgé vált, s mint ilyen, a retorika egy ágaként tekintettek rá. Különösen az investitúraharcok időszakában vált fontos médiummá, ekkor ugyanis bizonyos nyilvánosságot és irodalmi karaktert kapott. Másolták ezeket, levélgyűjteményeket hoztak

létre, így a levelek nemcsak a kortársak számára lehettek ismertek, hanem a következő generációk számára is hozzáférhetővé váltak. Anzelm 475 darabból álló kollekciója a korszak legnagyobb ismert levélkorpusza. Levelezőpartnerei között több nőt is találunk, azonban közülük egyedül Matildtól maradt fent az érsekhez címzett levél. 16 darabból álló levélváltásukból tízet Anzelm, hatot pedig Matild fogalmazott. Kapcsolatuk Matild és I. Henrik angol király házasságkötésével vette kezdetét, ugyanis a canterburyi érsek előtt léptek frigyre (1100. november 11-én). Levélváltásuk, egy kivételével, 1100 és 1107 közé datálható, amely egybeesett az angol investitúraharc időszakával. A gyűjteményből két, teológiai kérdéskört, a bójtöt tárgyaló levelet vizsgál a szerző, melyek fókuszában az üdvközvetítés kérdésköre áll. Matild e levele valamennyi közül a leg-hosszabb, maga az *opusculum* névvel jelölte. Számos ó- és újtestamentumi példával argumentálja mondanivalóját, amely teológiai képzettségére utal (Wilton kolostori iskolájában tanult). A testi és a lelki absztinencia és táplálék fejtegetése mögött politikai tartalom, s ezáltal a korszak aktuális problémája is felsejlik, jelesen a *regnum* és a *sacerdotium* polémiája. Matild e két terület békés egymás mellett élését emeli ki, míg Anzelm a világtól elválasztott egyházat, mint az egyetlen üdvközvetítőt mutatja be. Mindez kettejük eltérő teológiai kiindulópontjára mutat rá. Végül pedig arra a magától értetődő következtetésre jut a szerző, hogy a szóbeli dialógus eltér az írottól, hiszen ez utóbbi esetében a szerzőnek lehetősége nyílik nemcsak arra, hogy a partnere által megfogalmazottakra kimerítően, részletekbe menően reflektáljon, hanem arra is, hogy ezt az utókor számára is elérhetővé tegye.

Berndt Hamm tanulmányának („Typen spätmittelalterlichen Gnadenmedialität”, 43–83) kiinduló tétele szerint a késő középkorban (értsd 15. század vége és 16. század eleje) a kegyelemértelmezések bizonyos változásai és a vallásos médiumok új típusú felhasználása között erős kölcsönhatás figyelhető meg. Miután tisztázta az üdvösség és a kegyelem fogalmát, leszögezi, hogy míg az üdvösség maga Isten közvetlenségéből áll, addig a kegyelem az üdvösséghez vezető út közvetítője. Hamm a medialitás következő három alapvető típusát különíti el: 1) Krisztus üdvösségi művének kegyelemközvetítő szerepe; 2) a részvétel általi kegyelemközvetítés eszközei (mise, búcsú); 3) valamint a kegyelemközvetítést megkönnyítő médiumok (nyomtatott lapok). Elsőként a képek médiumszerepét tárgyalja, különösen a meditáció kapcsán.¹⁰ A késő középkorban ugyanis a meditáció révén intenzív kegyelem-közeli állapotba juthatott a hívő, melyet a képek, az írott szövegek és a zene nagymértékben elősegítettek. A Megváltó képi ábrázolásai közül a gyermek Jézus és a szenvedő Krisztus alakja a legfontosabbak, hiszen a megtestesülés és a passió a legbelső testi és lelki kommunikáció, mely során Isten az emberrel kapcsoltságba lépett. Számos példán szemlélteti a szenvedő Krisztust a középpontba állító késő középkori misztikus vallásosságot. A további kegyelemközvetítő médiumok közül a Bibliát említi elsőként. A korszakban a latinul

nem tudók számára már a Szentírás népnyelvű kivonatai is rendelkezésre álltak, így például az 1473–1523 közti időszakban nem kevesebb, mint 50 felnémet perikópás kötet nyomtatott kiadása létezett. Ugyancsak relatíve könnyen hozzáférhetőek voltak a relikviák és a búcsúk, mint a kegyelemközvetítés eszközei. Itt a Rómában őrzött Veronika-ikont említi,¹¹ melyet zarándokok tömegei kívántak látni a korszakban, hiszen itt akár 12 000 évnyi búcsút is elnyerhettek. A Krisztus arcmását tartalmazó képet multiplikálták, mely ezáltal az egyik legismertebb kegyelemközvetítő „tömegmédiummá” vált. Veronika kendőjének másolatai révén egy tipikus „kegyelemtranszfer”

¹¹ Erre ld. Sigmund Benker ed., *Vera Icon: 1200 Jahre Christusbilder zwischen Alpen und Donau* (München, Zürich, 1987).

jelenségévé vált.¹² E mellett más ábrázolásoknál is ugyanaz tapasztalható, gondoljunk csak a rendkívül népszerű Pièta-képekre, szobrokra. A mindenki számára legkönnyebben elérhető médiumok közé tartoztak a következők: az ostya felmutatása a szentmisén (*elevatio*), az ereklyék kihelyezése (*ostensio*), a vallásos témájú színdarabok, jelenetek, körmenetek (Virágvasárnap, Úrnapja) és a népnyelvű egyházi énekek. A nyomtatás innovációja révén az 1470–80-as évektől még szélesebb körben váltak elérhetővé az említett közvetítők: a búcsúleveleket és a hozzájuk kapcsolódó instrukciókat éppen úgy sokszorosították, mint a Vera-ikonok másolatait. A szerző értékelése szerint a képi ábrázolást és az ahhoz kapcsolódó szöveges magyarázatot tartalmazó egyoldalú nyomtatványok voltak az új médiumok közül azok, melyek a leghatékonyabban szolgálták széles körben a kegyelemközvetítést.

¹² Többek között Pécsen is őrizték az Üdvözítő kép mását, mely (további, a városban őrzött relikviával együtt) a 15. században peregrinusok sokaságát vonzotta. Vö. Sümegi József, „Búcsú és zarándoklat”, in *A középkor évszázadai (1009–1543): A Pécsi Egyházmegye ezer éve I.*, ed. Fedele Tamás, Sarbak Gábor, Sümegi József (Pécs, 2009), 519.

Christoph Burger két 15. századi prédikációt vizsgál a befogadó közönség elvárásai szempontjából („Zwei spätmittelalterliche Predigten im Medium von Gelehrtensprache und Volkssprache”, 85–100). A latin az oktatás hivatalos nyelveként meghatározó szerepet játszott a prédikációk terén is, így általánosnak tekinthető, hogy a népnyelven elmondott szermók vázlatát először latinul állította össze a prédikátor, majd ez alapján építette fel mondanivalóját. Természetesen a befogadó közeg határozta meg a beszéd nyelvét és részben a tartalmát, hiszen a nép számára anyanyelven kellett beszélni, míg például a szerzetesi közösségekben, az egyetemen vagy a zsinatokon latinul. Néhány kivételes esetben mind a latin, mind pedig az anyanyelvű beszéd fennmaradt, melyek közül Jean Gerson párizsi egyetemi kancellár egy latin és egy francia, Johannes von Paltz Ágoston-rendi szerzetes, erfurti professzor egy latin és egy német prédikációját elemzi a szerző. Gerson 1401 vagy 1402 Mindenszentek ünnepén a párizsi egyetem diákjai és professzorai számára tartott prédikációt latinul, majd másnap a Szent Szeverin-templom híveinek franciául. A szermó témája a nyolc boldogság egyike, a szomorúság volt. A latin beszéd bővebb, teológusok és filozófusok munkáiból származó citátumokkal gazdagon feldíszítve, a francia pedig egyszerűbb mondatfűzésű, sok közmondással ellátva. Az erfurti professzor 1490-ben a búcsúról tartott prédikációkat, az 'Égi bánya' (*Die himmlische Fundgrube*) címmel, amely

annyira megnyerte Bölcs Frigyes szász választófejedelem tetszését, hogy nyomtatásban való közzétételre bátorította a tudós szerzetest. A német prédikációt még abban az évben kinyomtatták, melynek 21 példánya ismert. A kölni érsek a prédikációt olvasva arra kérte Paltzot, hogy a 40 oldalas prédikációból készítsen egy latin nyelvű kivonatot a tanult elmék számára. E traktátus 1502-ben jelent meg nyomtatásban (*Coelifodina*). A szerző konklúziója: mindketten kiválóan használták médiumként a prédikációt, jól tudták, hogy a népnyelvű prédikációkban sokkal jobban kell hatniuk az érzelmekre, mint a tanult klerikus számára tartott beszédek esetében.

Két tanulmány szerzője egyaránt a késő középkori búcsúk médiumszerepét tárgyalja. *Christine Magin* a téma egy eddig kevésbé kutatott szegmensére, jelesen a feliratokon megörökített *indulenciákra* irányítja a figyelmet („Ablässinschriften des späten Mittelalters, 101–120). A nyomtatás előtti korszakban a búcsúkat elsősorban prédikációk, népszerűsítő beszédek keretében igyekeztek széles körben ismertté tenni. Ugyancsak a popularizálás médiumai közé sorolhatók a búcsúszövegeket tartalmazó feliratok is, melyeket mindezülig nem vizsgáltak szisztematikusan. A szerző a német nyelvterületről származó 55 latin és német nyelvű búcsúfeliratot elemzett munkájában. A következő típusokhoz sorol fel példákat: kultuszképek (szobrok, reliefek) előtti imákhoz kapcsolódó búcsúk, ezek

13 Erre összefoglalóan ld. Andreas Gormans, Thomas Lentens ed., *Das Bild der Erscheinung: Die Gregorsmesse im deutschen Mittelalter* (Berlin, 2005) (KultBild, 3) és Esther Meier, *Die Gregorsmesse: Funktionen eines spätmittelalterlichen Bildtypus* (Köln, 2006).

között önálló kategóriát képeznek a Gergely-mise¹³ és az ahhoz kapcsolódó szenvedő Krisztus-ábrázolások. Ezek közös jellemvonása, hogy a képek előtti ima egy a jeruzsálemi Szent Kereszt bazilikába irányuló virtuális zárándoklattal ért fel (a legenda szerint ott jelent meg Nagy

Szent Gergely pápának a szenvedő Krisztus). Síremlékeken is elhelyezhettek indulencia-feliratokat. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a síremlékeken ábrázolt Gergely-mise motívum azért lehetett gyakori, mert ez 14 000 év búcsút jelentett az elhunytaknak. A templomépítéssel és oltárszenteléssel összekapcsolt búcsúfeliratok esetében az indulencia egyértelmű célja az építkezés anyagi támogatása, illetőleg az oltárok felszerelésének biztosítása volt. Végül részletesen elemzi a rostocki Mária-templomban 1400 körül elhelyezett négy, kőből készült búcsútábla funkcióját.

A 15. században készült egyoldalas búcsúlevél-nyomtatványok médiumszerepét vizsgálja *Falk Eisermann* több oldalról („Der Ablass als Medienereignis. Kommunikationswandel durch Einblattdrucke im 15. Jahrhundert”, 121–143). Noha az első nyomtatványok 1454–1455-ből ismertek, a nyomtatott búcsúlevelek – a nyomdatechnika gyors elterjedésével párhuzamosan – nagyobb mennyiségi növekedésének IV. Sixtus pontifikátusa alatt (1471–1484) lehetünk tanúi. Ennek hátterében két jelentős esemény állt: egyrészt az 1475-ös jubileumi esztendő, másrészt pedig az oszmánok apuliai foglalása (1480). E fontos történések kapcsán

valóságos *indulgencia*-kampányok indultak, hogy bizonyos templomok építését támogassák, másrészt pedig, hogy az oszmánok elleni keresztes hadjáratok költségeire az adakozást serkentsék. Ugyancsak számottevő volt a helyettesítő vagy transzponált *ad instar iubilai* indulgenciák szerepe, különösen a jubileumi szentévek alkalmával. Ilyen esetekben – amint köztudott – az Urbsban elnyerhető búcsúk a felhatalmazással rendelkező más templomokban is elérhetőek voltak. Ekkor bizonyos anyagi támogatás fejében válhatták ki a római utazást, a befizetett összeget pedig a templom építésére, renoválására, bővítésére fordították az esetek döntő többségében. E búcsúk nyilvánossá tételében, propagálásában is óriási szerepet játszottak a nyomtatványok, különösen a kisebb német városok esetében. Eisermann egy másik médiatípust is említ Kölnből (1492), egy 76 nyomtatott lapból álló összefoglalást a búcsúkról, amely kalendáriumszerűen felsorolja az egyházi évben a városban elnyerhető búcsúk időpontját és helyét. Ez nem egyedülálló, a korszakból több hasonló gyűjtemény (*Sammelindulgenz*) is ismert.¹⁴ Magától értetődő, hogy a búcsúkampányok idején nagyon fontos volt a kommunikáció sebessége, az akció hatékonysága ugyanis ettől függött. Ennek szemléletes példáját nyújtja a montserrati bencés apátság esete. 1499-ben Barcelonából Johannes Luschner nyomdász teltjes műhelyével Montserratba hívták a bencések, hogy néhány liturgikus kötet mellett nyomtasson 142 950 búcsúlevelet az élők, míg 46 500 darabot az elhunytak számára. Ugyanakkor további reklámlehetőségeket is igyekeztek bevetni a nagy búcsú-kampányok idején. Raymund Peraudi pápai legátus 1488–1490 közötti németországi tevékenysége során latin és németnyelvű traktátusokat publikált, melyekben a búcsúk hasznosságát fejtette ki teológiai argumentációval, hogy egyrészt magukat híveket győzze meg ennek szükségességéről, másrészt pedig a tanult klerikusok számára kívánt útmutatást nyújtani, hogy prédikációikban maguk is hatékonyan népszerűsítsék a búcsúnyerés fontosságát.

¹⁴ Erre ld. Alexander Seibold, *Sammelindulgenzen: Ablaßkunden des Spätmittelalters und Frühneuzeit* (Köln-Weimar-Wien, 2001).

Peter Schmidt munkájában („Vervielfältigung, Heilsvermittlung und «Wahrheit»: Die Anfänge der gedruckten Gnadenbildreproduktion”, 145–185) elsőként arra hívja fel a figyelmet, hogy a szövegek nyomtatását megelőzte a képek sokszorosítása, noha ezt a nyomdatechnika kezdeteivel foglalkozó kézikönyvek is általában csak *per tangentem* említik. Schmidt lényeges megállapítása, hogy az öntött fémekből készült vallásos tárgyak a középkori zarándoklatok legfontosabb kép-médiумаiként funkcionáltak. A zarándokjelvények mellett ólomampullákat már a kora középkorban is magukkal hoztak emlékként a szentföldi peregrinusok. Rocamadour volt az első európai kegyhely, ahol fém zarándokjelvényeket és a kegyhely szimbólumát ábrázoló plaketteket készítettek (12. század). A jelvény mandorla alakú volt, azaz a középkori konventi pecsét formáját kapta, minden bizonnyal éppen azért, mivel az inszignának a *sigillum*-hoz hasonló autentikusságot szándékoztak kölcsönözni, azaz hitelességét kívánták biztosítani. A körirat is egyértelműen erre utal „+ *Sigillum Beate*

Marie de Rocamador” (161). A szerzetesek célja nyilvánvalóan az volt, hogy a kegyhely tekintélyét ezáltal is növeljék. Vállalkozásukat siker koronázta, hiszen a település az egyik legismertebb és leginkább látogatott középkori Mária-kegyhellyé fejlődött. Mindazonáltal a korai fametszeteken ábrázolt kegyképek esetében teljesen mellékes volt, hogy az eredeti ábrázolást valóságghűen adják-e vissza vagy sem. Sok esetben például a sokszorosított „termékek” feliratain nevezték meg az ősforrást, ezzel utaltak az eredetire. Csak a 15. század végén került előtérbe a reprodukált kegyképek esetében a valóságghű ábrázolás koncepciója. Az első rézkarcot, mely explicite valóságghűsége törekedett (latin nyelvű felirata szerint) az 1490-es években készítette Israhel von Meckenem mester, s a szenvedő Krisztust jelenítette meg a római *Santa Croce in Gerusalemme* bazilika eredeti mozaikja (ez a késő középkorban nagyon elterjedt Gergely-mise ábrázolások prototípusa) alapján. Néhány évvel korábban Bernhard von Breydenbach éppen azért vitte magával szentföldi útján Erhard Reuwich festőt, hogy a keleti növényeket, látnivalókat, mindenekelőtt a kegyhelyeket ábrázolja.¹⁵ A

¹⁵ 1483–1484-ben zárándokolt a Szentföldre, majd 1486-ban jelent meg úti beszámolója. Kiadása: Bernhard von Breydenbach, *Peregrinatio in terram sanctam: Eine Pilgerreise ins Heilige Land (Frühneuhochdeutscher Text und Übersetzung)*, ed. Isolde Mozer (Göttingen, 2010).

festő által kiadott úti beszámoló fametszeteit tekintve „a korszak egyik leginnovatívabb terméke”, ugyanis a táj- és városképei egzakt megfigyelések alapján készültek. A zárándok-beszámoló mellett egy füveskönyvet is kiadott a keleti gyógynövényekről, mellyel a tudásátadás volt az egyértelmű célja. Mindezek alapján – hangsúlyozza a

szerző – az 1480–90-es évekre alakult ki az igény, hogy mind a profán, mind pedig a szakrális dolgokról valóságghű, következőképpen megbízható információkat tartalmazó ábrázolásokat készítsenek.

A kötet utolsó tanulmányai a koraújkorba kalauzolják az olvasót: mindhárom munka a lutheránus felekezetben kimutatható korai médium-használathoz kínál új megközelítéseket. Három protestáns birodalmi választófejedelem példáján keresztül szemlélteti *Gury Schneider-Ludorf* a kegyelemközvetítés és a fejedelmi önreprezentáció szoros összefüggéseit („Der fromme Fürst. Medialität des Heils und landesherrliche Selbstrepräsentation”, 187–203). Fülöp, hesseni *Kurfürst* ősei között találjuk Árpád-házi Szent Erzsébetet, aki jelentős szerepet töltött be a lutheránus fejedelem karitatív koncepciójában és önmegjelenítésében egyaránt. Amellett, hogy Marburgban (ott található Szent Erzsébet sírja) egyetemet alapított, a felosztott szerzetesházak vagyonaiból négy ispotályt építtetett territóriumán. A hainai ispotályon (Philippsstein, 1542) elhelyezett relief (heraldikai) bal oldalán látható a következő jelenet: Szent Erzsébet apácaruhában, fején koronával, vízzel és étellel kínál egy beteget. (A női alak felett látható a magyar címer is.) A dombormű jobb oldalán a herceg egészalakos portréja, közepén pedig címere került megjelenítésre. Az Árpád-házi szent amellett, hogy a felebaráti szeretet megtestesítője, a herceg hatalmi legitimációjában is jelentős szerepet töltött be: egyrészt ugyanis a dinasztia továbbélését (a hercegnek egyszerre két „felesége” is volt) szimbolizálta, másrészt pedig a gondoskodó matrónát jelenítette meg. I.

János Frigyes szász választó újonnan kiépített rezidenciáján, Weimarban alapított egy szárnyasoltárt, melyet id. és ifj. Lucas Cranach készített. A főablán a megfeszített Krisztus, alatta jobbról Keresztelő Szent János, alatta balról pedig a két Cranach és Luther látható, amint utóbbi az Új-testamentum lapjaira mutat. A Krisztus oldalán lévő sebből kiáramló vér sugara pedig a wittenbergi pontok megfogalmazója irányába „folyik”. A jelenet nem más, mint Luther Márton megigazulás tanának képi megjelenítése. A kép alapvető koncepciója, hogy az evangélikus teológusok közötti nézetkülönbségeket szemlélve a fejedelem az eredeti lutheri tanok mellett érvel, s e képet médiumként használta teológiai mondanivalója hangsúlyozására. Ugyanakkor reprezentációs szerepe is egyértelmű, hiszen a jobb oldali szárnyon a herceg és felesége, míg a bal oldalon három fiuk látható (címereikkel). Utolsó példaként a szerző Ottheinrich pfalzi palotagrófot említi, aki a korszak egyik ismert bibliofilje volt. Amellett, hogy könyveket (és érmekeket) gyűjtött, nagy gondot fordított az oktatásra is. Nyomdát létesített és több könyvtárat hívott életre a városban. Modernizálta a heidelbergi egyetemet, bibliákat, katekizmusokat és zsolnárokat adott ki, melyeket az olvasni tudóknak ingyen osztogattak az éves vásárokon. Teológiailag is művelt főként ő volt az első a birodalmi fejedelmek közül, aki a publicisztikát tudatosan és nyíltan eszközként használta egyházpolitikai céljai elérése érdekében.

Volker Leppin négy, a jénai város-templomban végső nyugalomra helyezett evangélikus hívő példáján mutatja be a lutheránus halotti emlékezet-kultúra jellemzőit („Medien lutherischer Memorialkultur. Eine exemplarische Studie zur Jenaer Stadtkirche”, 205–225). Valamennyi vizsgált esetben rendelkezésre állnak a temetésen elhangzott gyászbeszéd, a sírkövek és/vagy epitáfiumok. A halotti memória ápolásában az említett három médium különböző szerepet töltött be. A sírkövek és az epitáfiumok a késő középkor kontinuitását mutatják, míg a nyomtatásban is közzétett gyászbeszéd jelentős innovációnak számítanak. A magától értetődően individuális üzenetet hordozó sírfedőlapoktól eltérően az epitáfiumok képi ábrázolás révén arra is alkalmasak voltak, hogy a halált és a gyászt általánosságban is érzékeltessék. Ezt azonban a családtagok, az egyházközösség tagjain kívül csak a templomot felkeresők számára tudták közvetíteni. Ezzel szemben a gyászbeszéd „közönsége” sokkal szélesebbé vált a nyomdatechnika alkalmazásával, hiszen ezeket helytől és kortól függetlenül bárki olvashatta.

A kötet utolsó fejezetében egy igazán innovatív projektről olvashatunk *Tim Lorentzen* tollából („Frühe Massenmedien im Internet: Das Münchner Datenbankprojekt «Konfessionelle Bildpublizistik der Frühen Neuzeit»”, 227–242), melyet a müncheni Ludwig-Maximilian Egyetem Egyháztörténeti Intézetében indítottak útjára. A koraujkori felekezeti képpublicisztikája címen futó program keretében a 16–17. századi röplapok illusztrációit digitalizálják, melyek elemzése – amint az elmúlt néhány évtized, s külön-

16 Pl. *Die Konfessionsbildung des 16. Jahrhunderts im Spiegel illustrierter Flugblätter* (Berlin/New York, 1992) (Arbeiten zur Kirchengeschichte, 57).

17 *Prometheus – Das verteilte digitale Bildarchiv für Forschung & Lehre* (www.prometheus-bildarchiv.de).

18 Hansgeorg Molitor, „Frömmigkeit in Spätmittelalter und früher Neuzeit als historisch-methodisches Problem“, in *Festgabe für Ernst Walter Zeeden zum 60. Geburtstag*, ed. Horst Rabe, Hansgeorg Molitor, Hans-Christoph Rublack (Münster, 1976) (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Supplementband 2), 14, 19–20.

19 Ennek szép példája a 2013–2014-ben Mühlhausenben, Lipcsében és Magdeburgban látható vándorkiállítás impozáns katalógusa: Hartmut Kühne, Enno Bünz, Thomas T. Müller eds., *Alltag und Frömmigkeit am Vorabend der Reformation in Mitteldeutschland. Katalog zur Ausstellung „Umsonst ist der Tod“* (Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2013).

20 Legutóbb Erdélyi Gabriella készített egy rövid összefoglalást (a korábbi kutatási eredményekre építve) a késő középkori magyar polgárság devóciójáról: „The Consumption of the Sacred: Popular Piety in a Late Medieval Hungarian Town“, *Journal of Ecclesiastical History*, 63 (2012) 31–60.

nösen Harry Oelke munkái tanúsítják¹⁶ – új dimenziókat nyújt a konfesszionalizáció időszakának (ezen belül a vallásosság) kutatásában. Az eddig rögzített képanyagot a müncheni Művészettörténeti Intézet adatbankjába (*ArteMis*) táplálták, amely (további 48 német képadatbázissal együtt) a *Prometheus* digitális képtárházban a kutatók számára a világhálón is hozzáférhető.¹⁷

E kötet is egyértelműen alátámasztja, hogy a késő középkor és a konfesszionalizáció időszaka laikus vallásosságának vizsgálatát különböző tudományterületek illetékessége révén egy valódi interdiszciplináris kutatási terrénumnak tekinthetjük. Noha a vonatkozó elemzések egyértelművé tették, hogy a korszak vallásossága a maga valójában nem ragadható meg, azonban az egyes emberek, társadalmi csoportok vallásos magatartása vizsgálható, leírható.¹⁸ Összességében megállapítható, hogy a tanulmányok szerzői által megfogalmazott problémafelvetések, interpretációk döntően új gondolatokkal gazdagítják a közép- és koraujkori vallásosság vizsgálatát, s termékenyítőleg hathatnak a további nemzetközi¹⁹ és remélhetőleg hazai²⁰ kutatásokra is.